

eugen franković

regulatorna osnova zagreba iz 1865. godine

U povijesti urbanističkog planiranja Zagreba četiri su regulatorne osnove grada (ako upotrijebimo naziv prema starijoj terminologiji i metodologiji). Po dvije su iz druge polovice prošlog stoljeća. a dvije iz novijeg doba; godine su 1865, 1887/8, 1936/7. i 1970.

Početak, dakle, pripada 1865. godini.¹ Taj dokument ima golemu važnost već po svojoj inicijalnoj ulozi. No važan je i po tome što ističe pravo značenje mnogih zbivanja koja mu prethode i koja su ga izazvala ili su nastala u vezi s istim poticajima kao i ona koja za njim slijede, koja je uzrokovao ili se nekako na njih odnosi. Napokon, vrijednost je toga dokumenta u širini s kojom tretira urbanistička pitanja, u nadilaženju rutinske manire i specijalističke ograničenosti. Njegovi autori ne iznose samo poglede na povijesni razvoj grada nego i na evoluciju prostornih procesa u širokoj gravitacionoj zoni, a također i u svim susjednim zemljama. Oni se ne bave samo izgradnjom grada, nego i socijalno-ekonomskim i političkim razlozima i uvjetima te izgradnje. Ne bave se samo urbanističkom projekcijom buduće zagrebačke aglomeracije i prostora Hrvatske, nego formuliraju neoficijelan ali stvarni program hrvatske građanske klase na početku druge polovice 19. stoljeća. Ne pretendirajući da tekst osnove iz 1865. proglasimo nekim namjernim političkim kriptoprogramom treba istaći prirodu njezina pravog sadržaja: u nesamostalnoj zemlji, u uvjetima suženog političkoga manevarskog prostora, taj stručni dokument preuzima značajne elemente političkog programa i iznosi ih otvorenije, preciznije i ambicioznije nego što to čine formulacije specifičnih političkih dokumenata.

Ali premda je tako, regulatornoj osnovi iz 1865. godine nije u novije doba posvećivana dostojna pažnja. Za tehničare možda »zastarjela«, za povjesničare valjda odviše »tehnička«, proglašavana je izgubljenom i od onih koji su je imali pred očima; ti se previdi produžuju sve do danas. Ostavljajući

1

Historijski arhiv u Zagrebu (dalje: HAZ), sjednica gradskog zastupstva od 23. ožujka 1865, par. 4. Zaključak zastupstva o prihvaćanju »Osnove« formuliran je u karakterističnom netehničkom duhu što se očituje u odvajanju problema uređenja i rasprostranjenja grada, na koji se zaključak odnosi, od dokumenata — Osnove i Nacrta — tretiranih kao instrument za rješavanje problema. Tekst zaključka glasi: »Odbor imenovan ad hoc podastira obrazloženje potrebe i načina kako da se uredi sl. i kr. grad Zagreb i kako da se ovo uređenje, uz postupno rasprostranjanje grada sredstvom štatuta olahkoti i osigura. Nadalje predlaže osnovu i nacrt za rasprostranjenje i poljepšanje grada.«

»Podastirna osnova i nacrt prima se u celom svom sadržaju...«

sav splet nesporazuma oko toga dokumenta ovaj put po strani i za drugu priliku (kao i njegov historijat, uključivši prethistoriju i epilog) ovi reci služe onom najvažnijem: analizi samoga teksta osnove.²

Taj tekst podijeljen je na dva dijela, a svrha podjele istaknuta je odmah, u preambuli teksta.³ »Ra-

zdiel I« pravo je obrazloženje osnove, dok je »Razdiel II« pretežno — osim zaključnih pasusa — direktivan.

Glavne ideje sadržane u »Razdielu I« jesu: 1. Svaka zemlja »u kojoj je narod tečajem vremena postigao i uživao si samostalno državno stanje«

2

HAZ, Građevno vatrogasni odbor, sv. 50. Dokument ima naslov »Obrazloženje« i dalje in continuo: »potriebe i načina, kako da se uredi slobodni i kralj. glavni grad Zagreb i kako da se ovo uređenje uz postupno razprostranjivanje grada sredstvom statuta olahkoti i osiegura«. Iz praktičnih razloga nazivat ćemo taj prvi regulatorni dokument »Osnova za rasprostranjenje grada iz 1865«, što je najadekvatnije jeziku, duhu i smislu dokumenta. Ta se formulacija i više puta ponavlja ili parafrazira u dokumentu. Treba smatrati normalnim i kraće formulacije »Regulatorna osnova iz 1865«, »Osnova iz 1865« odnosno samo »Osnova«.

3

Tekst sadrži 36 polustranica rukopisa formata A4. Datiran je s 1. I 1865. Potpisao ga je tehnički odbor u ovom sastavu: Egersdorfer, grad. zastupnik i izvjestitelj ad hoc; Janko Grahor, gradski mjernik; A. Hudovski, vijećnik; Nikola Urica, gr. kapetan; Kamilo Bedeković, dr. mjernik. Osim tehničkog odbora tekst je, odvojeno, potpisao gradonačelnik Vjekoslav Frigan. Obrazloženje podjele teksta u preambuli glasi: »Tehnički odbor, kojemu je povjeren izradak osnove za razprostranjenje spomenutoga grada, mnije da je potrieбно, prije pretresivanja tehničkog diela svoje zadaće, napomenuti one zemljopisne topografske i tergovačko-političke točke, koje su mu kod riešenja iste za pravac služile. Iz tog obzira razdieljeno je ovo obrazloženje u tergovačko-politički, pa onda u tehnički razdiel.«

inženjer kamilo bedeković, gradski mjernik u vrijeme izrade osnove, jedan od vodećih hrvatskih inženjera u drugoj polovici 19. stoljeća. član tehničkog odbora za izradu osnove. pommerova fotografija iz vremena rada na osnovi.

vjekoslav frigan, načelnik grada zagreba u vrijeme donošenja prve regulatorne osnove grada 1865. godine. supotpisnik osnove. pommerova fotografija iz vremena rada na osnovi.

51

podigne svoj glavni grad, na mjestu koje je pogodno za izvršavanje njegove mnogostruke i složene uloge. Glavni grad je zato »sredotočje« svih područja života zemlje, centar istinskih moći, vlasti. Ako je glavni grad zaista pogodno smješten i u ekonomskom pogledu, onda ga njegova uloga centra mora »doskora uznieti do takove znamenitosti, koja će na sve odnošaje u zemlji blagotvorno djelovati«. — 2. Zagreb ima »srećan položaj u narodno-gospodarskom pogledu«, geografskom i topografskom, pa je zbog toga postao glavni grad. On ipak nije svoju ulogu glavnoga grada odigrao s potpunim efektom zbog »političkih odnošaja« koji

su ga omeli u tome, a »okorjelo prijanjanje uz sredovječne uredbe« spriječilo ga je da se odupre tom ometanju. — 3. Zagreb leži na stjecištu prirodnih putova i bio je zbog toga jak trgovački i uopće ekonomski centar sve dok »golemi preokret državno-ga i društvenoga reda koncem prošloga stoljetja u zapadu Europe« nije prisilio Austriju da se poveže sa zapadnim zemljama bez obzira na nepovoljnost trasa po kojima je trebalo sagraditi ceste za to povezivanje i taj novi promet. Tradicionalni trgovački pravci, koji su takvim razvojem izgubljeni za Zagreb, bili su: od Trsta preko Ljubljane i Novog Mesta na Karlovac, gdje se s tim pravcem susreću

ceste od Rijeke, Bakra i Senja, koje zatim vode u Zagreb pa u Budimpeštu preko Križevaca i Kaniže, a u Beč preko Varaždina i Šopronja. Manje je važan dio tereta koji je Zagreb dobivao dolinom Save za Trst — to je onaj teret koji je preostao od transporta što se najvećim dijelom upućivao preko Karlovca za Senj i kvarnerske luke. — 4. Do prometne izolacije Zagreba nije došlo samo iz razlogâ koji su u biti ekonomske naravi (a lišeni neke političke intencije sa strane) nego i zbog »sredovječnih uredbah i vlasteljskih pravica povlašćene jedne kaste u zemljah ugarske krune. Okorjelo prijanjanje uz te zaherdjale svaki materijalni napredak otegotjujuće povlastice i pravni nazori nisu nikako dopustili, da se u ovih zemljah sagrade svietskoj trgovini prijanjuće umietne i prometne ceste.« Zato je također i zapadni trgovački pravac za Mađarsku posve mimoišao Hrvatsku i Zagreb,

krenuvši na Ptuj pa »*putem Nedelišća, a odanle po nesagrađenih cestah za Ugarsku*«. Propadanje trgovine u Hrvatskoj potkraj 18. st. najviše je pogodilo Zagreb gdje »... samo u ljetno doba, kada se je nesagrađenimi drumovi prolaziti moglo, zašla bi kakva tarna kola...« — 5. Tako je preostao samo promet Savom — koji je uništila željeznica kad se pojavila na Zapadu. Isti razlozi zbog kojih su skrenule ceste sada su uputili i trase željezničkih pruga smjerovima nepovoljnim za Zagreb, potvrdivši njegovu prometnu izolaciju, privredno mrtvilo i opće zaostajanje. — 6. Međutim, »u najnovije se doba srećom okrenuše državopravni odnošaji i društveni nazori na boljak većine stanovnikah i u zemljah pod ugarskom krunom...« Ima nade da »velika trgovina« napusti nepovoljne trase željezničkih pruga — kao i cesta — s velikim usponima i oštrim zavojima, zbog njihove transportne nekon-

kurentnosti, te da se vrati na stare trgovačke pravce ako se na njima izgrade moderni komunikacijski sistemi. Znak je te promjene izgradnja pruge Šopronj—Kaniža i Zagreb—Karlovac, čime se počinje otvarati željeznički pravac Beč—Jadran preko Zagreba. Time se i obnavlja važnost vodenog puta Savom, a Zagrebu otvara šansa raskršća prometnih tokova, pretovara, prerade i drugog različitog uključivanja u razmjenu dobara. — 7. »Razdiel I« zaključuje se ovako: »Zemljopisna i trgovačko-politička ova razmatranja trebalo je pretpostaviti da se razjasni predvidivi dapače stranom već obistinjeni povratak austrijske izvožne trgovine na stari njoj od naravi naznačeni put, i preko one zemlje, kojoj je središte feudalni Zagreb, štono s malenimi preinakami, nu sa svimi političnimi uspomnami prista uz novi viek. Ovih razmatranjah triebalo je i zato, da se u ovom gradu, komu

u obziru trgovačkoga prometa liepša budućnost predstoji, još u vrieme uklone sve one zaprieke što berzomu i umnomu razprostranjenju na putu stoje, pa da se u tom obziru potriebite priprave čine. Među ove priprave spada najprije shodna osnova za uredenje grada, koje neobhodnu potriebru pripoznale su toli višje oblasti, koli gradsko zastupstvo, te izgrađenje iste podpisanomu odboru povierile.«

U »Razdielu II« tekst najprije komentira »u prilogu nalazeću se osnovu za razprostranjenje grada«, koja je izrađena u malom mjerilu »za lasniji pregled« s namjerom da se kasnije, nakon odobrenja, prenese na katastarske mape koje je gradska općina u tu svrhu nabavila. Zatim upozorava na veoma važnu i karakterističnu okolnost: »Izrađenoj osnovi nije priključen nacert razine, za određenje visinah pojedinih ulicah i trgovah u novom dielu

grada, kao ni mreža novih kanalah, jer se to samo na temelju odobrenog podonacerta grada izgraditi može.« »Razdiel II« podijeljen je na dva dijela: »... na uređenje i ukлонjenje manah u obстоjećem dielu grada... te u razprostranjenje grada sredstvom novih ulicah i tergovah...« Pod uređenjem i ukлонjanjem mana predviđeno je, u osam točaka, izvodenje najvažnijih radova na rekonstrukciji. Među njima je najveći pothvat »premieštenje potoka Medveščaka«, zatim: rekonstrukcija Jelačićeva trga (s težištem na sjevernoj strani), poboljšanje odviše strme veze Jelačićev trg — Kaptol, »srušenje kaptolske, terg nakazujuće viećnice i stare tvrđavne zidine pred pervostolnom cerkvom«, rušenje sjevernih kaptolskih vrata, otvaranje novih ulica za spajanje novog dijela grada sa starim, isprav-

ljanje nekih građevnih pravaca i gradnja novih stuba sa Sofijinog šetališta na Kipni trg. Najveći prostor, od nekoliko stranica, tekst posvećuje opisu nepodnošljiva stanja Medveščaka i načinu njegova uređenja. Drugi opsežniji zahvat jest rekonstrukcija Jelačićeva trga. Pomicanjem građevne linije na njegovoj sjevernoj strani prema jugu postignuta je veća dubina parcela potrebna za izgradnju novih ili čak samo jedne »veličanstvene sgrade«. Time je određeno što treba ispraviti u tadašnjem gradu.

U pogledu izgradnje novoga grada u drugom dijelu »Razdiela II« određuju se njegove granice, kategoriziraju područja, programira se izgradnja najvažnijih objekata i potrebna komunalna oprema. Granice su: »nasipi željeznica Zidani Most—Sisak

tri snimka trga republike (jelačićevog) iz 60-ih godina prošlog stoljeća prije rektifikacije provedene na temelju regulatorne osnove iz 1865: pogled na jugoistočni dio trga s gornjeg grada (1860. godine), pogled prema centralnom i zapadnom dijelu trga (prije 1865) i snimak centralnog i sjeveroistočnog dijela trga 1867. za vrijeme proslave otkrića spomenika banu jelačiću.

Zagreb.

Otkriće spomenika Jelačića bana 17. prosinca 1866.

i Kaniža—Zagreb«. Premda željeznica Kaniža—Zagreb u tom času još ne postoji, pa nije ni »još definitivno ustanovljena; nu potpisani odbor morao je njojzi u obsegu grada takovi pravac naznačiti, koji nebi daljemu razvitku i potrebitomu razprostranjenju grada smetao«. Tako je s juga, na pravcu širenja grada, omeđeno »zemljište, dovoljno prostirano za pretvoriti Zagreb u liep grad od 40—50 hiljadah stanovnikah«, no »Osnova« ne isključuje mogućnost još većeg rasta i daljnjeg širenja grada prema jugu, preko pruge. Unutarnje granice »Osnova« postavlja ovako: između Savske i Petrinjske, zajedno s Gornjim gradom, do pruge, nalazi se »unutrašnji« grad; u njemu se moraju graditi kuće visoke dva do tri kata s pet prozorskih osi. U vanjskim dijelovima određuje se visina od jednog do

dva kata s pet prozora, prema zapadu, a prema istoku predviđene su jednokatnice i prizemnice. Širina ulica određuje se na 5,8—12 hvati; planiran je »pazarni terg«, »namještanje biljinskog verta«, »kasarne za preselice u blizini razkeršća željezničkih prugah« i »zemljište za zaselke uzduž sadašnje Savske ceste«. Prema jugu unutrašnji grad bit će »omeđašen . . . novim gradskim perivojem i igralištem za djecu«. Treba istaći da »kod osnivanja novih ulicah i tergovah nastojalo se je oko shodna saveza sa obstojećim gradom«, i da su »novoosnovane sa sadašnjim donjim gradom u prikladnom savezu stojeće naperpe kućah dovoljno prostrane, za sagrađiti ne samo mnogobrojne privatne nego i javne zgrade, što će ih uslied razprostranjenja grada i rastućeg broja pučanstva neobhodno triebati«. Pri tom

»Obrazloženje« ističe relativnu jeftinoću nužnih zahvata, postignutu naročitim obzirom prema ekonomičnosti »Osnove«. Posebna pažnja posvećena je savskoj luci. (»Obrazloženje« potcjenjuje trgovinu s Istokom, pretpostavljajući njezinu važnost tek »za onaj slučaj ako bi evropejska Turska uslied sada nepredvidljivih događajah stupila u red civiliziranih narodah«.) Ipak, ponešto protuslovno smatra »da nebi ništa toli unapriedilo blagostanje i procvatanje Zagreba, koli promet na Savi kroz rečenu luku uzročen«. Tako se tekst »Obrazloženja« vraća na teze i materiju iznesene u »Razdielu I«. U pogledu zemljišno-prostorne politike autori »Osnove« naznačuju zemljište za centralno groblje i sugeriraju »da si občina za vrijeme nabavi i osjegura potrebna zemljišta za ulice i tergove« i za građenje »projectiranih kućnih naherpah«. »Osnova« predviđa koje će institucije ostati u Gornjem gradu, a za koje treba sagraditi nove zgrade u Donjem. U pogledu komunalne opreme grada tekst »Obrazloženja« smatra da »k ovim velenuždnim potriebam još dodati ima«: opskrbu grada dovoljnim količinama vode, izgradnju kanalizacije, uređenje smetlišta, »pločanje, makadamovanje ili asfaltovanje ulicah, tergovah i hodnikah« i uređenje javne rasvjete (»plinene . . . ili kamenim uljem«).

Da bi se svi ti ciljevi postigli, »Obrazloženje« sugerira zastupstvu grada da donese statut kao nadopunu građevnom redu za grad Zagreb, koji bi se sastojao od: 1. nacrtu za uređenje i rasprostranjenje grada, publiciranog »na znanje i ravnjanje svih gradskih stanovnikah«; 2. utvrđene obveze svakog investitora da gradi »po ustanovah upitne osnove«; 3—4. ozakonjene dužnosti svakog vlasnika da svoje nekretnine, potrebne općini za provođenje »Osnove«, ustupi »uz naknadu proste vrijednosti« ili zamjenom; 5. ozakonjenog prava općine »upotriebiti razvlastbeni zakon« u slučaju spora; 6. meritornog prava općine da smije parcelirati »negledajuć na obstojeće međe poljah« ako je to potrebno radi veličine ili oblika gradilišta.

Napokon, kao memento i ceterum censeo čitave »Osnove« tekst »Obrazloženja« zaključuje: »Konačno neka bude prosto napomenuti još osobitu onu zemaljsku biedu, koja smeta postanku novih gradovah u ovoj zemlji, i prieči berzo umnožavanje pučanstva po već obstojećih gradovih, a navlastito u glavnom gradu Zagrebu. Ova bieda sastoji se u tom, što je svaki seljak u Hervatskoj i Slavoniji dugoviečno vezan na svoje, za sad slobodno zemljište zadržugom i prisiljen u njoj živjeti, uslied čega se on redko kad posvetiti može kakovu obertu, ili inoj zaslužbi, osim ako ide u svećenike ili po dužnosti u vojnike.

Ovo je uzrok, da u nas priseoci pretežno zastupaju obertnost, tergovinu i zanate, dok na selu u obziru narodniega gibanja mertvilo vlada; odakle nikakovo ili samo nezatno preselivanje u gradove biva; dapače nezakonita se dieca ili siročad, što u glavnom gradu svietlost grada ugleda šalje se većinom na selo.

Feudalnoj dobi pripadajući i pervobitnomu stanju društva dolikujući zadružni život, kojega već odavna nestade po ostalih evropejskih zemaljah, — brani da (bude ne sa)mo berže umnoženje pu(čanstva) u obće, već i guši razvitak kriečkoće, pak i volju za zaslužbu; uzrok je nestašici radnikah koju veliki posjed zemljišta osieća, te napokon prieči svaki ratarski, obertni i duševni uzmah seljaku, koji, ako je prisiljen tražiti si zaslužbu, pa ako mu osobite okolnosti neprijaju, neće si obično izabrati drugo zvanje nego ono pastira, sluge ili prosta ratar.

Nu kad bi jednom (nesta)lo te glavne zemaljske biede i uklonio se ostarieli ovaj, (na) ruglo sadašnjeg vieka . . . (još) obstojeći narodni običaj izčeznule bi do skora gore napomenute mane u narodu (i) uspielo nakon jednog naraštaja predloženo rasprostranjenje grada, osobito, ako bi se obistinili gore napomenuti na utemeljenje blagostanja ciele zemlje u obće, napose pako glavnoga grada smierajući preduvjeti, čemu se možemo tvrdo nadati.

Podpisano povierenstvo mnije dakle, da je sasvim umiestno ako ujedno očituje vruću želju, neka i slavno zastupstvo grada svom snagom nastoji, ne samo, da što prije izposluje u dielokrug višjih oblastih spadajuću potvrdu osnove za uređenje grada, i odnosnoga štatuta, već da se i neumorno stara, da bude najglavnija briga budućeg sabora, koji će se doskora sazvati, skinuti s naroda sredstvom shodnih zakonah još zaostale terete feudalnog života i oslobodit ga zastarjelih zadržugah.«

Ako »Osnovu« iz 1865. pokušamo kritički razmotriti, zapaziti ćemo neke veoma naglašene karakteristike tog dokumenta.

Prije svega to je apologija glavnoga grada; s njom »Obrazloženje« počinje, ona se provlači kroz čitav tekst kao kriterij svih raspravljanih aspekata. Podizanje modernoga glavnog grada cilj je kojemu služe svi instrumenti »Osnove«.

Pri tom glavni grad nije bilo kakav glavni grad s nejasnim prerogativama i neodređenom ulogom, nego suvremeni, dobro poznati evropski glavni grad. Njegov se model ne citira, ali je predodžba

o njemu jasno sadržana u tekstu: to je »glavni grad, u kojem se namjesti odmah poglavar zemlje ili njegov zastupnik, providen činovništvom i uredbami, potrebnimi izveršavanju vlasti svoje i rukovođenju društvenoga reda, te postade po tom obično sredo-točje svih političkih i društvenih zemaljskih potrebah i interesah...« Autorima »Osnove« cilj je glavni grad koji provodi koncentraciju vlasti, a čiji prerogativi pokrivaju čitavu zemlju, osiguravajući određeni standard ekonomskih, društvenih, pravnih i administrativnih kondicija života za sve njezine stanovnike. Napokon, glavni je grad i mjesto kompetentno s jedne strane za duhovni standard (prosvjetni, kulturni, »bogoštovni«, i zato se u njemu smještaju adekvatne reprezentativne institucije), a s druge je strane centar represivne sile koja osigurava čitav sistem (što se već razumijeva pod pojmom vlasti). Uživajući privilegirani položaj nosioca arbitrarnih »ovlasti«, glavni grad vraća prednosti tog položaja čitavoj zemlji njezinim na pretkom, čime se postiže kontinuirani povratni efekt primanja i vraćanja. »Napredak« se sastoji u povećanju ekonomske moći, u rastu prometa koji ona izaziva — i tu zastaje interes autora »Osnove«: u rastu je prometa ultima ratio, što ne podliježe ni dokazivanju ni osporavanju.

»Osnova« sadrži skicu tipa glavnoga grada dominantnog u 19. stoljeću u civiliziranim zemljama. Asocirani — nespomenuti — modeli koji se podrazumijevaju jesu Beč i Budimpešta, kao poznati primjeri, ali i Pariz, London — slabo poznati i nedostizivi ideali u kojima je realiziran princip glavnoga grada. No prema predodžbu o glavnom gradu »Obrazloženje« skicira s aluzijom na reprezentativne modele, ono neprestano raspravlja »ciljanu« snimku zagrebačkog slučaja, ambijentirajući svaku temu od samog početka pa do posljednjih redaka teksta.

Ovom projektu glavnoga grada služe i ostale analize i teze »Obrazloženja«. Najprije opširna interpretacija prostorne funkcije Zagreba.

Analizom trgovačkih putova, efekta ekonomskih promjena i tehničkih inovacija u transportu na prometnim pravcima »Osnova« postavlja grad u složeno mrežište prepletanja ekonomskih silnica kroz prostor, u kojemu ga tretira kao aktera, nastojeći razumijevanjem prostornih zbivanja iznaći onu ulogu za grad koja će povećati važnost njegova sudjelovanja.

Analizirajući prostornu ulogu grada — ne ograničivši se pri tom na užu gravitacionu zonu — autori nastoje ocrtati razvoj te uloge kroz povijest.

Bez obzira na to koliko su točni njihovi opisi i prihvatljivi njihovi sudovi — što ovdje nije predmet analize — važno je postojanje određene historijske dimenzije unutar planerskog horizonta autora »Osnove«.

Pogled na ekonomsku stranu prostornih zbivanja kroz povijest nije i jedini. Autori se zapravo služe kategorijama »grad«, »narod«, »stanje društva« ili »narodno gibanje« proširujući planerski prostor ne samo tematski nego i problematski na cjelinu društvene sfere. Pri tom je teško reći da li oni više nameću sa specifičnim instrumentima struke određen društveni koncept i politički program, ili se takav koncept i program na specifičnom stručnom području potpunije i izravnije formulira.

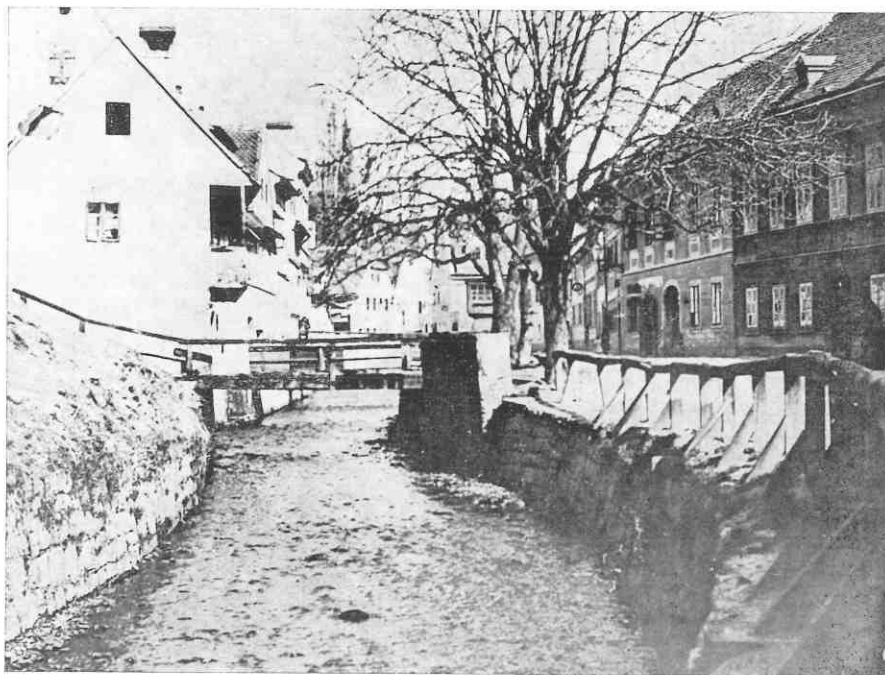
Bilo kako bilo, tako je nastala naglašena međuzavisnost regulatornog akta i drugih stručnih disciplina s najširim područjima društvenog života.

Regulatorni dokument pojavio se tako kao društveno-ekonomski projekt, s elaboriranim operativnim ciljevima koji su *conditio sine qua non* prostornog rasporeda izgradnje, tj. tehničkog aspekta regulacije. Među njima je zahtjev za »slobodnom« najamnom radnom snagom na ključnom — i zaključnom — mjestu čitavog teksta. U jednom trenutku kao da se autori čak zaboravljaju kada, žaleći za radnom snagom »nezakonite diece i sieročadi«, u mješavini arivističke naivnosti mladopoduzetnika i cinizma gazde spremnog na sve, pružaju brutalnu sliku koja korespondira s najtamnijim stranicama izvještaja engleskih medicinskih anketnih komisija, što ih Marx citira na stranicama prve knjige »Kapitala«.

Asocijacija je neizbježna, jer je zaista riječ o konzekventno građanskom konceptu grada, koji je zapravo nadilazio realne kondicije povijesnog trenutka na našem tlu i moguće šanse koje je trebalo očekivati.

Ono što je ipak kao trajno djelo regulatorne misli »Osnove« iz 1865. ostalo — uz brojne posljedice njezinih intervencija direktivne naravi — jest osnovna tipologija budućeg grada što ga sačinjavaju »naherpe kućah« najamnih stanova, kao prostorno-građevinski okvir za »boljak većine stanovnikah«. Podloga je tome okviru pretvaranje poljoprivredne zemljišne čestice u građevinsku parcelu, odnosno transformacija građevinske parcele merkantilističke izgradnje duž prilaznih cesta, nehomogeniziranih oblika i veličina, u standardiziranu jedinicu građevinske parcelacije. Odatle korekcije i rektifikacije građevinskih pravaca, ispravljanja

tkalčičeva ulica («potok») 1892. godine, s otvorenim koritom medveščaka prije izmještanja i kanaliziranja tog potoka.

uličnih osi i drugi postupci kojima je cilj stvaranje sistema blokova parceliranog zemljišta. Tako je osnovan formativni tip koji će biti realiziran u izgradnji što slijedi.

Standard podrazumijeva komunaliziranje takvog zemljišta: izgradnju cesta da bi postalo dostupno, vodovoda i kanalizacije da bi se moglo intenzivno naseliti, postavljanje javne rasvjete i dr. »Osnova« i to predviđa, no ukratko, kao usputno nabranje nečega općepoznatog. Očigledno je tehnički nepripremljena, a to se razabire i iz toga što čak ne postoji ni geodetski snimak. Kako će se ostvariti vodovod, kakav kanalizacioni sistem treba izvesti i što zapravo znači osvjetliti grad »plinim« svjetiljkama, pisci obrazloženja prešućuju. No bave se — više nego opširno, zorno opisujući sve strahote — potokom Medveščakom. S dobrim razlogom: sva je komunalna standardizacija u opasnosti da doslovno padne u njegovu vodu. S Medveščakom tako počinju zagrebački jadi s vodom, kasnije poznati kao iznenađenja sa Save.

Društveni standard, osim kulturnih institucija i drugih javnih zgrada, zastupan je u samom javnom prostoru također trgovima, od kojih jedan zaključuje grad prema jugu, zaštićujući ga zelenim tamponom od željezničke pruge (začetak ideje botaničkog vrta i čitave zelene potkove); on sadrži i prvo dječje igralište zamišljeno u Zagrebu.

Estetika prati te stabilnije i dublje položene slojeve izgradnje. Ostentativno ne podnosi staro čim je trošno, ravnodušna je prema valeru povijesnog ambijenta, pa u programe uređenja grada uvrštava i destrukcije kapitalnih spomenika. Na sreću (paradoksalno), siromaštvo je veće od averzije prema njemu. Još jedan dobitak od siromaštva: *obzir prema međama* krajnje je naglašen, pa će nenamjerno prenijeti u tijelo budućega grada sjećanje na odnose na njegovu tlu, koji nisu bili formirani samo vlasništvom.

»Osnovu« također prati formulirani pravnoadministrativni instrumentarij kao integralni dio njezinih propozicija. Neobično važna okolnost u birokratskom sistemu Monarhije. Zbog svega toga »Osnova« iz 1865. regulatorni je dokument gotovo neočekivano ambicioznih ciljeva i izuzetno kompleksnih sadržaja. Ali ujedno potisnute i reducirane tehničke aparature. Razvoj će pokazati tvrdokornu trajnost tih karakteristika u vrlo važnim posljedicama.

Premda je ton »Obrazloženja« samosvjestan, ipak neposrednu inicijativu za izradu »Osnove« nije dalo gradsko zastupstvo ni bilo koji drugi formalni faktor u gradu. Naprotiv, zastupstvo je, dvije godine ranije, upućeno da to uradi ultimativnim i odbojnim dvorskim reskriptom, pa ono to poslušno izvršava kao loš đak zaostalu lekciju. Uopće, treba podsjetiti da mnoge ranije odluke koje su se

dolac, glavnina kaptolske gradske aglomeracije, snimljena s katedrale, prije rušenja 1925. godine: posljednja žrtva u seriji rekonstrukcijskih zahvata u povijesnoj jezgri zagreba započetih odlukama regulatorne osnove iz 1865. godine.

ćim razvojem bila prisiljena postupno — okroiranim odlukama — otvarati prostor liberalnoj ekonomici. Izgradnja sistema što funkcioniraju kao utvrđena pravila igre u tom prostoru, omeđenom birokratskom ljušturom, smisao je tog zbivanja, koje je nerijetko protuslovno.

Tako je s motivima, uzorcima, ciljevima i smislom društveno-političkog i prostornog koncepta »Osnove« iz 1865. godine. S njezinim historijskim značenjem, napokon. Taj dokument treba smatrati zrelim plodom vremena u kojem, nakon Solferina, značajni događaji što zadugo određuju smjerove kretanja slijede jedan za drugim velikom brzinom. To je period u kojem se formira Pojačano Cerevinsko vijeće s raspravama o federativnom uređenju (i sudjelovanjem Strossmayera), period osnivanja Dvorskog dikasterija s Mažuranićem na čelu, njegova liberalnog izbornog zakona, Listopadske diplome, programatskog uvodnika F. Račkog »Jugoslovjenstvo« i drugih događaja zbog kojih »se može reći da su upravo u Hrvatskom saboru od 1861. položeni temelji za novu modernu Hrvatsku«.⁴

ticale čitave Monarhije, kao ukidanje kmetstva 1848. ili katastarski premjer u trećem, četvrtom i petom deceniju, pa i odluke koje su se ticale posebno Zagreba — kao spajanje svih četiriju dijelova grada u jednu administrativno-upravnu cjelinu, predstavljaju logičan tok politike koja je op-

⁴ J. Šidak u: Šidak—Gross—Karaman—Šepić, »Povijest hrvatskog naroda g. 1860—1914«, Zagreb 1968, str. 25.